

MEYYÂFÂRİKİN İSMİ ÜZERİNE BİR SORUŞTURMA

Mustafa ALİCAN*

Özet

Meyyâfârikîn, günümüzde Diyarbakır'ın ilçelerinden biri olan Silvan'ın eski ismidir. Ortaçağ İslâm dünyasının siyaset ve kültür merkezlerinden biri olan Meyyâfârikîn, tarihsel Cezîre coğrafyasının önemli şehirlerinden biridir. Mervânîlere başkentlik etmiş olup bazı tarihsel dönemlerde Amid'den (Diyarbakır) daha gelişmiş bir görünüm arz eden şehir için tarih boyunca kullanılan Martyropolis, Meyyâfârikîn, Mefârikîn, Farkîn ve Silvan gibi çeşitli isimler vardır. Bu çalışmada söz konusu isimler üzerinde duracak, Meyyâfârikîn isminin tahlilini yapacağız.

Anahtar kelimeler: *Meyyâfârikîn, Silvan, Diyârbekir, Cezîre coğrafyası.*

Abstract

An Investigation About The Name of Mayyafâriqîn

Mayyafâriqîn is the former name of Silvan, Diarbakr. Mayyafâriqîn is a political and cultural center of medieval Islamic world. The city, as one of the most important centers of historical Jazîra, was the capital of Marwanids and more flourished than Amid (Diarbakr) in some periods. There were several names used to indicate the city during its history, like Martyropolis, Meyyâfâriqîn, Mefâriqîn, Farqîn, Silvan. In this article, we'll examine that names and analyze the name of Mayyafâriqîn.

Keywords: *Mayyafâriqîn, Silvan, Diarbakr, The geography of Jazîra.*

Giriş

İnsanın fiziksel ya da zihinsel olarak temas ettiği, şu ya da bu şekilde ilişki kurduğu, kendilerini dönüştürdüğü ve kendileriyle dönüştüğü, değiştiği ve farklılaştığı bütün olgu ve olaylar gibi, yer isimleri ve coğrafi terimler de tarihseldir. Bir diğer ifadeyle, zamansal ve mekânsaldır. Tarih içerisinde zaman ve mekânın değişen koşullarından ya da daha başka nedenlerden, örneğin bir şehri ele geçiren yeni insanların kullandıkları dilin fonetik yapısı, yöresel şiveler, telaffuzlar, dillerin geçirdiği yapısal evrimler vs. gibi nedenlerden dolayı değişebilir, farklılaşabilir, unutulabilir ve değiştirilebilirler. Şehir tarihi üzerine çalışan bir araştırmacıyı, birbirinden farklı birçok şehir üzerinde

---

*Arş. Gör., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, alicanmustafa@gmail.com

çalışıyormuş duygusuna sürükleyen de tam olarak budur: Bir şehrin, örneğin isminde, mimarisinde, siyasal, etnik, dinsel ya da ekonomik yapısında yaşanan, kendilerinden önce mevcut olandan etkilenip kendilerinden sonra geleni etkileyen (bazen de her yönüyle biçimlendiren) ve iç içe geçmiş birçok zaman/mekân kesitini içerdiklerinden dolayı birbirlerinden bağımsız “tarih dilimleri” olarak incelenmeleri mümkün olmayan, muayyen bir bütünlük, bir “genellik” çerçevesi içerisinde ele alınmaları gereken, aksi durumda şu ya da bu şekilde ve bir yönüyle her zaman eksik (hatta yanlış) anlaşılabilir olan sürekli ve devasa dönüşümler. Bu çerçevede, şöyle söylemekte bir sakınca yoktur: Şehir tarihi araştırmacısının, inceleme nesnesine yönelik kavrayışı, herşeyden önce ve en azından metodolojik olarak, söz konusu sürekli ve devasa dönüşümleri göz önünde bulundurmalı, bu dönüşümleri muayyen bir tasnife tabi tutarak sistematik bir bakış açısıyla analiz etme yetisiyle donanmalıdır.

Şehrin, farklı zaman dilimleri içerisinde farklı biçimlerde seyreden tarihsel serüveni üzerinde genel bir değerlendirmede bulunabilmek için lüzumuna işaret ettiğimiz tasnifin ve sistematik bakış açısının inceleme nesnesi açısından ilk olarak temas ettiği “nesnellik,” isimdir. Dolayısıyla, şehir araştırmacısının ilk işi, inceleme konusu edindiği şehrin ismi (isimleri) üzerinde kronolojik bir hat üzerine kurulmuş sağlam bir analiz elde etmektir. Bu tür bir analiz inceleme konusunun derinlemesine irdelenebilmesi sürecinde araştırmacı için bir manivela görevi üstlenecek, ismin tarihsel varlığı üzerinden kurulan bir “tarih tasnifi,” olabildiğince objektif bir metnin / anlatının üretilmesi açısından hayati bir görevi yerine getirecektir.

Bir şehrin, her şeyden önce ismi üzerinde bir irdelemede bulunulması gerektiğine dâir yaklaşımımızın temel dayanak noktası, olgunun insan tarafından algılanışının, kendisine verilen isim vasıtasıyla olması ile ilgilidir. İnsanlar “şeylere” verdikleri isimlerle onları tanıır, tanımlar ve düşüncelerinin nesnesi haline getirirler. İsimlerle düşünür, isimlerle yazar, isimlerle konuşurlar. Nesnelere, isimleri olmadan özne için nesnel bir anlam ifade etmeyen “şey”ler olmaktan öte geçemezler. Bu bağlamda, şehrin tarihinden önce, şehrin isminin tarihinin vuzûha kavuşturulması gerekir. Biz de çalışmamızda bu ameliyeyi Meyyâfârikîn ismi üzerinde gerçekleştirmeye, söz konusu ismin mufassal bir çözümlemesini yapmaya çalışacağız.

Meyyâfârikîn’in (Silvan) kurulduğu ilk günden günümüze kadar uzanan süreç içerisinde sosyal, siyasal, dinsel, ekonomik, etnik vb. dönüşümler geçirmesi ve buna paralel olarak da tarihin belli dönemlerinde birbirinden farklı isimlerle anılması, kendini farklı görünümlemlerle var kılması ve cismen olmasının yanında ismen de farklı kimliklere bürünmesi, bizatihi tarihsel dönemlerin, homojen olmalarına rağmen, günümüzden bakıldığında, tersine, heterojen

özellikler arz etmeleri dolayısıyla anlaşılır bir durum olmakla birlikte, söz konusu tarihsel dönemlerin bağımsız birimler olarak muayyen bir anlam kazanabilmeleri için şehir için tarih boyunca kullanılan isimlerin belirli bir ilişkisellik içerisinde tahlil edilmesi gerekir. Bu tahlili sağlıklı bir biçimde yapabilmek istiyorsak, öncelikle şehir için tarih boyunca kullanılan isimlerin neler olduğuna bakmamız lazım gelir.

Meyyâfârikîn İçin Tarih Boyunca Kullanılan İsimler

Ortaçağ İslam dünyasının önemli siyaset ve kültür merkezlerinden biri olan ve Müslümanlar tarafından kaleme alınmış olan eserlerde kendisinden Meyyâfârikîn, Mâfârikîn, Mefârikîn ve Farkîn¹ gibi isimlerle söz edilen Meyyâfârikîn,² bölge halkı tarafından eski isminin kalıtı olarak Farkîn şeklinde anılmaya devam etse de,³ günümüzde Silvan ismiyle bilinmekte ve resmi kayıtlarda da bu şekilde zikredilmektedir.⁴ Bir rivayete göre, 15. yüzyılın sonlarına doğru Meyyâfârikîn'e yerleşmiş bir kabilenin ismi olan Süleymânî'nin zaman içerisinde evrimleşerek Silvan olmasıyla Silvan şeklinde bilinmeye başlanan⁵ ve tarihi Diyârbekir bölgesinin Amid'den (şimdiki Diyarbakır) sonraki ikinci büyük merkezi olan şehir,⁶ Türkiye Cumhuriyeti'nin doğusundaki Diyarbakır şehrinin ilçelerinden biridir.

Meyyâfârikîn (Silvan) için, tarihi boyunca birden fazla ismin kullanılmış olduğunu biliyoruz. Şehirde ikâmet etmiş olan hemen hemen bütün sosyo-kültürel toplulukların kullandığını bildiğimiz, birbirine benzer olsa da genel anlamda birbirinden farklı olan isimlendirme biçimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, genellikle bu şehirde ya da civarında yaşamış olan topluluklar tarafından kullanılmış olan bu isimler, (en azından seslendirme ile ilgili

---

¹ T. Rice Holmes, ismin bu biçiminin özellikle Ermeniler tarafından kullanıldığı söylemekteyse de, bu husus ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir. Bkz. Holmes 1917, 131.

² Savran 2004, 511; Darkot 1997, 195; Beysanoğlu 1998, 25; Hillenbrand 1991, 928.

³ 1800'lü yıllarda bölgeye seyahat etmiş olup bu seyahat esnasında inceleme ve araştırmalarda bulunan Taylor, yerlilerin arasında şehir için daha çok "Farkeyn" isminin kullanıldığını yazar. Bkz. Taylor 1865, 23.

⁴ Diyarbakır İl Çevre Durum Raporu, *Diyarbakır Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü*, 2007. (Ayrıca aynı kurumun 2008 tarihli raporuna da bakılabilir.)

⁵ Silvan isminin 1260'ta Meyyâfârikîn'i işgal ederek büyük bir yıkıma maruz bırakan Hülâgü'nün oğlu Yaşmut'un torunu olan Yusuf Şah oğlu Süleyman'a dayandığını ileri süren bir başka rivayet daha vardır. Bkz. Beysanoğlu 1998, 28. Silvan isminin Ermenice olduğunu ileri süren bir görüş daha vardır. Bkz. Şimşek 2008, n. 3. Bununla birlikte altını çizmek gerekir ki, araştırmacı Mehmet Şimşek tarafından göndermede bulunulan bu görüşe herhangi bir kaynaktan rastlamadık.

⁶ Minorsky 1997, 200; Beysanoğlu 1998, 29; Çevik 2002, 84.

özellikleri açısından) muhtemelen, unutulmuş bir isimlendirme biçiminin, her bir topluluğun kendi lisanları, kullandıkları dil sisteminin gramer kuralları, ağız ve ses özellikleri gibi hususlardan etkilenme yoluyla başka bir şekle bürünmesi, değişmesi ve gelişmesiyle oluşmuştur.

Tereddütsüz bir şekilde altını da çizebiliriz ki, ismin geçirdiği biçimsel değişimler, anlam üzerinde de birtakım değişmelerin ve farklılaşmaların ortaya çıkmasına neden olmuş, biçim içeriği içerik de biçimi değiştirmiş, biçimlendirmiştir. Örneğin, şehrin isminin daha önce kullanılan bir biçimini farkında olmadan bir başka söyleniş şekliyle kullanan bir topluluk, daha önce kullanılan ismin biçiminden olduğu gibi içeriğinden (anlamından) de haberdâr olmaksızın cârî ismi farklı bir şekilde anlamlandırabilmiş, mahut ismin filolojik unsurlarını kendi dil dizgesinin kuralları içerisinde çözümle(yebil)miştir. Bu durum, tıpkı nesilden nesile aktarılan geleneklerin, birbirileri ardına gelerek birbirlerini biçimlendiren, bütüncül bir anlama eriştiren ve üst üste yığılarak birbirlerine kopmaz bağlarla bağlanan tarihsel devrelerin oluşturduğu, söz konusu tarihsel devreleri yaşayan insanlardan öte ve onların üstünde, tümünü kapsayan, tümünden oluşan, ancak onların zamansal ve mekânsal koşullarından dolayı bilincine eremedikleri üstyapı gibi, bir şehir için muayyen bir ismi kullananların farkında olmadıkları, fakat kullandıkları isimle de katkıda buldukları bir üst-isimden (isim çerçevesi) kaynaklanır. Bir şehrin kuruluşundan itibaren o şehre verilen her isim, bir sonraki ismi verenlere, dolayısıyla da bir sonraki isme bir şeyler bırakmış, kendisinden sonra şehre verilen ismi bir anlamda (ve bir yönüyle) belirlemiştir. Bu, olumsuz anlamda bir belirleme de olabilir. Meselâ bir şehrin isminin şu ya da bu nedenden dolayı değiştirilmesi, bir önceki ismin etkilemesiyle, isim verecek olan kişilerde “yeni bir isim verilmesi gerektiği” fikrini uyandırarak da olsa bir tür etkinlik ortaya koymasıyla gerçekleşebilir. Şehirlerin isim tarihine, tarih boyunca yerleşim birimlerine verilen isimlere bu bütüncül ve bütüncülleştirici açıdan bakmak gerekir.

Tarihsel kayıtlara dayalı kökenleri milâdî 4. yüzyılın sonu ya da 5. yüzyılın başına kadar tarihlenebilen Meyyâfârikîn için kullanıldığı tespit edilebilen, tarihsel kaynaklarda şehir için kullanılan ilk isim Martyropolis'tir. Roma ve İran imparatorluklarının sınırında bulunan şehir,⁷ kendisinden Grek kaynaklarında “Marutha,” İslâm kaynaklarında ise Marûsâ (مروثا) ismiyle söz edilen Süryânî bir Hıristiyan ruhanisi tarafından İran topraklarında katledilmiş Hıristiyanların kemiklerinin ebedi istirahatgâhı olarak düşünülerek kurulmuş ve buraya İran'dan getirilen şehit kemikleri gömülmüş, bundan dolayı da

---

⁷ Procopius 2005, 77; Grousset 2006, 160; Mitchell 2007, 340; Çevik 2002, 87; Yalçın 2004, 225.

Martyropolis (Şehitler Şehri) ismiyle anılmaya başlanmıştır.⁸ Kaynaklarda Marûsâ tarafından 5. yüzyılın başında Martyropolis ismiyle kurulan şehrin daha önce harabe halinde de olsa mevcut bulunduğu dâir imalar olmasına⁹ ve Lehmann-Haupt gibi bazı araştırmacılar muhtemelen bu imalardan hareketle şehrin antik bir Asur şehri olduğu yönünde kanaatler serdetmelerine rağmen,¹⁰ sözü edilen antik şehir için hangi ismin kullanıldığı, şehrin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu gibi sorulara tatminkâr cevapların bulunmadığının altını çizelim.

Somut tarihsel veriler üzerinden okuduğumuz tarihsel serencamından öğrendiğimiz ilk ismi Martyropolis olan Meyyâfârikîn için erken dönemlerde kullanıldığı anlaşılan bir başka isim, Süryânîler tarafından kullanılan Maipherkat ismidir. Kayıtlarda Mipherkét, Muhârikîn, Miyafarkin ve Muphargin biçimlerinde de görülen Maipherkat kelimesi Süryânîce'dir.¹¹ Maipherkat ismi, Grek kaynaklarında "Mezopotamya Piskoposu"¹² olarak zikredilen Süryânî din adamı Marûsâ tarafından kurulan Martyropolis'in, aynı dönem içerisinde farklı biçimlerde isimlendirilmiş olduğunu da göstermektedir. Bu durum, Bizans İmparatoru tarafından toplanan konsillere katılan, İmparator ile İran Şâhı arasında elçilik görevlerinde bulunan,¹³ Doğu Hıristiyanlarının sorunları ile ilgilenen, hatta Doğu Hıristiyanlarının dinsel heretizmini ıslâh etme çabaları gösteren Marûsâ'nın,¹⁴ henüz bağımsız bir Süryânî kilisesinin oluşmadığı bu dönemlerde siyasal iktidarın dolayımıyla faaliyetlerde

⁸ Yâkût el-Hamevî, 214-215; İbn Şeddâd, 265; İbnu'l-Ezrak (BM), 16a-18a; Mârî İbn Suleyman, *Kitâb el-Micdâl*, (Liber Turris), folio 151b-153a'dan aktaran: Marcus 1932, 52; Aknerli Grigor, 52; Taylor 1865, 24; Minorsky 1997, 197; Beysanoğlu 1998, 26-27; Savran 2004, 511; Hillenbrand 1991, 928; Çevik 2002, 85-86; Tufantoz 2005, 46-47; Butler 1845, 69; Redgate 2000, 154; Şimşek 2010, 181; *Catholic Encyclopedia* (1913)/Martyropolis, [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Martyropolis](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Martyropolis), Erişim Tarihi: 24.10.2011, 11.00.

⁹ İbn Şeddâd, 262; Butler 1845, 69-70; Taylor 1865, 24; *Catholic Encyclopedia* (1913)/Martyropolis, [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Martyropolis](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Martyropolis), Erişim Tarihi: 24.10.2011, 11.00.

¹⁰ L. Haupt, *Armenien einst und jetzt*, Berlin 1910, I, 396, 398'den aktaran: Çevik 2002, 84, 206 numaralı dipnot. Krş. Minorsky 1997, 196; Hillenbrand 1991, 928.

¹¹ Savran 2004, 511; Hillenbrand 1991, 928; Darkot 1997, 195; Taylor 1865, 24; Tufantoz 2005, 46; Beysanoğlu 1998, 25.

¹² Marcus 1932, 48; 1845 yılında kaleme alınmış olan ve üzerine, orijinal kaynaklardan derlendiği not düşülen bir çalışmada, 4. yüzyılın sonunda ünlü bir Süryânî piskoposu olan Marûsâ için "Mezopotamya'daki Tagrit'in piskoposu" ibaresi kullanılmakta ve buranın, Marûsâ'nın Hıristiyan şehitlerin kemiklerini defnetmesinden sonra Martyropolis olarak anılmaya başlandığı belirtilmektedir. Bkz. Butler 1845, 69-70.

¹³ Bar Hebraeus, 143.

¹⁴ Laing-Marshall 2001, 21; Bullough 1963, 65; Pusey, 497; Marcus 1932, 47; Butler 1845, 69-70.

bulduğuna ve İmparatorluğun dinsel politikalarının ve bölgedeki siyasetinin bir sözcüsü olduğuna işaret eder. Kurmuş olduğu şehre Süryânîce değil de Grekçe isim vermesini de bu tezi destekleyen bir kanıt olarak görmek mümkündür. Nitekim 451 tarihli Kadıköy Konsili'nde alınan kararların ardından Süryânî Kilisesi'nin Ortodoks Bizans Kilisesi'nden kopması, Marûsâ'nın Bizans'a bağlı olarak bölgede yürüttüğü faaliyetlerin, aslında hiç de yeni olmayan kristolojik tartışmalarla da ilgili olduğu düşüncesini destekler.¹⁵

Martyropolis ismiyle kurulan ve anlaşıldığı kadarıyla erken dönemlerden itibaren bölgede bulunan Süryânîler tarafından Maipherkat olarak adlandırılan Meyyâfârikîn, 491-518 yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatoru I. Anastasios'un emriyle başlatılan şehir tahkiminin tamamlanmasını sağlayan İmparator I. Iustinianos tarafından kendi ismiyle, Iustinianopolis şeklinde adlandırılmıştır. Fakat bu isim kısa süreli olmuş, Bizans ile İran arasındaki sınır hattında bulunup siyasal anlamda çalkantılı bir coğrafyada bulunan şehirde Bizans merkezi idaresinin bir iktidar göstereni olarak ve muhtemelen dinsel ve siyasal anlamda birlik ve bütünlüğü simgelemesi amacıyla konulan isim kabul görmemiş, kısa sürede unutulmuştur.¹⁶

Tarihsel süreç içerisinde Meyyâfârikîn için kullanılan bir başka isim, Ermenilere aittir. Kaynaklarda Muhargin, Noupargerd, Mouphergin ve Nphkert biçimlerinde görmekte olduğumuz bu ismin,¹⁷ hem biçim hem ses özellikleri bakımından Süryânîce isimlendirme biçimini çağrıştırdığı görülmekteyse de, daha sonra işaret edeceğimiz bir başka referansı, efsanevi Ermeni tarihine dayandırılmak istenen, fakat pek kuvvetli olmayan bir başka kaynağı daha vardır. Ayrıca, sözünü etmiş olduğumuz bu Ermenice isme ek olarak, özellikle Yâkût tarafından zikredilen ve “şehitler şehri” anlamına geldiğine işaret edilen “Medûr Sâlâ”nın¹⁸ (matur-khalakh) da Ermenice olduğuna dâir bir göndermenin bulunduğunu belirtelim.¹⁹ Bunun dışında, şehre Ermeniler tarafından verilen ismin tarihsel kullanımı ile ilgili önemli bir nokta daha vardır. Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesindeki tarihsel varlığı açısından önemli kaynaklarımızdan biri olan Ermeni yazar Genceli Kiragos'un “Ermenilerin Tarihi” isimli eserinde, Meyyâfârikîn'in Hülagü tarafından ele geçirilişini anlatırken kullandığı “Mufarghin denilen Martyropolis”

¹⁵ Şimşek 2006, 73; Tahincioğlu 2011, 49-50.

¹⁶ Taylor 1865, 24; Minorsky 1997, 197; Grousset 2006, 231; Honigmann 1970, 15-16; Çevik 2002, 11-12, 87; Beysanoğlu 1998, 27-28; Tufantoz 2005, 48.

¹⁷ Savran 2004, 511; Hillenbrand 1991, 928; Darkot 1997, 195; Taylor 1865, 24; Beysanoğlu 1998, 25; Tufantoz 2005, 46.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, 216; Krş. Le Strange 1966, 112.

¹⁹ Hillenbrand 1991, 928; Darkot 1994, 195.

ifadesinden²⁰ de açıkça anlaşılacağı üzere, Meyyâfârikîn için tarihsel süreç içerisinde kullanılan isimler kronolojik bir düzen içerisinde kullanılmamış, bir diğer ifadeyle şehir için kullanılan isimler her bir topluluk için farklı olmuştur. Aynı zaman dilimi içerisinde şehre Bizanslılar Martyropolis, Süryânîler Maipherkat, Ermeniler Mufarghin (Noupharged) demiş, aralarında mezhepsel farklılaşma ve kopuklaşmalar yaşansa da her üçü de Hıristiyan olan bu fâiller, muhtemelen Martyropolis ismini de zaman zaman “ortak isim” olarak kullanmışlardır.

İyaz b. Ganem komutasındaki İslâm ordularının el-Cezîre sahasını fethetmesiyle birlikte bölgeye gelen Müslümanlar,²¹ şehir için genel anlamda etimolojisi noktasında çeşitli tartışmalar bulunan Meyyâfârikîn²² isminin yansira, nadiren, kelimenin Farkîn,²³ Mefarikîn, Mîfârikîn (ya da Meyyefârikîn) ve Mâfârikîn gibi varyasyonlarını da kullanılmışlardır.²⁴ On asra yakın bir süre kullanılan bu ismin ardından, 16. yüzyılda Silvan ismi ile de bilinmeye başlayan şehir, “resmî” olarak hâlen bu şekilde adlandırılmaktaysa da, halk arasında özellikle Farkîn ismi yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

İslâm Öncesi Dönemde Kullanılan İsimlerin Tahlili

Bir şehir için tarih boyunca kullanılmış olan isimler arasındaki ilişkinin mahiyetini okumak, söz konusu isimler arasındaki muhtemel etkileşimi saptamak ve bu şekilde ismin tarihi üzerinde genel ve bütüncül bir fikre sahip olabilmek için, her dönemde ya da her bir dönemde farklı toplumsal yapılar tarafından kullanılan farklı isimlerin filolojik, etimolojik ve morfolojik çözümlenmelerinin, isimler arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında tatminkâr bir fikir edinilebilecek kadarıyla yapılması gerekir. Bu bağlamda, biz de

---

²⁰ Kiragos, 321.

²¹ Yınanç 1997, 606; Göyünç 1997, 465; Şeşen 1993, 509; Canard 1965, 523; Savran 2004, 511; İslâm ordularının el-Cezîre bölgesini fethi ile ilgili olarak bkz. Bulduk 2004, 12-16; Çevik 2002, 14-20.

²² Konumuzla ilgili önemli kaynaklar olan İbnu'l-Ezrak, Yâkût, İbn Şeddâd, İbn Hallikan, Mes'ûdî, Makdisî, İbn Hurdazbih gibi isimlerin eserleri başta olmak üzere, hemen hemen bütün İslâm kaynaklarında Meyyâfârikîn ismi kullanılmaktadır.

²³ Bekrî, 485.

²⁴ Meyyâfârikîn maddesinin bulunduğu üç ansiklopedide (DİA, İA, EI) şehir için kullanıldığı kaydedilen isimlerin, Meyyâfârikîn dışındakilerin tamamının kaynaklardaki görünür olma biçimlerinin “bir tür istinsah hatasını” andırdığını belirtmek isteriz. İsmi Meyyâfârikîn haricindeki biçimleri kaynaklarda çok az (hata ile kullanıldıklarını düşündürebilecek kadar az) kullanılmıştır. Bununla birlikte, düşmüş olduğumuz bu şerhten, hâlen kullanılmakta olan “Farkîn” kelimesini müstağnî görmek gerekir. Çünkü hâlen kullanılıyor olması, bu ismin geçmişte de en azından halk arasında kullanıldığını gösterir.

Meyyâfârikîn için tarih boyunca kullanılmış olan isimleri sırasıyla ele alarak münferit örnekler halinde inceleyecek, isimlerin yapısı, özgün özellikleri ve bir sonraki isme bıraktıkları özgül kalıt hakkında saptamalarda bulunmaya çalışacağız.

Kurucusu Marûsâ tarafından şehre verildiği bilinen ve Meyyâfârikîn için kullanılan ilk isim olan Martyropolis,²⁵ “şehit” anlamına gelen “martyr” ile “şehir” anlamına gelen “poli”²⁶ kelimelerinin birleştirilmeleriyle oluşturulmuş olan Grekçe bir tamlamadır ve “şehitlerin şehri” anlamına gelmektedir. Doğu Akdeniz’den, önce Antakya’ya, oradan Urfa bölgesine ve daha sonra da Kuzey Mezopotamya’ya gelen Hıristiyanlığın Milano Fermanı’nın ardından kısa sürede Roma İmparatorluğu’nun resmi dini haline geldiği, İran ile Roma arasındaki sınır bölgesinde ortaya çıkan kristolojik tartışmaların iki imparatorluğun siyasal amaçları için kullanılmaya son derece müsait bir alan olduğunun her iki devletin idarecileri tarafından da anlaşıldığı ve bölgede egemenlik kurmaya matuf bir dinsel birliği sağlayabilmek için merkezi Roma hükümetinin üst üste konsiller düzenlediği bir ortamda kurulmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi, Mezopotamya Piskoposu Marûsâ, İran sınırları içerisinde bulunan Hıristiyan azizlerin kemiklerini Şâh’ın ve İmparator’un izni ile alarak buraya getirmiş, kemikleri gömdüğü yere bir şapel²⁷ kurarak şehrin temellerini atmıştır. Romalı bir din adamı olup İmparator adına hareket eden Marûsâ tarafından bu şekilde kurulmuş olan ve Martyropolis olarak bilinmeye başlanan şehre kutsal bir karakter atfedilmesinin, İmparator’un bölgedeki siyasal hesapları ile ilgisi var gibi görünmektedir. Martyropolis şehrinin (hem de bölgede doğmuş ve büyümüş bir Süryânî din adamı vasıtasıyla) kurulması ve bütün Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen erken dönem Hıristiyan şehitlerin kemiklerinin buraya getirilip gömülerek bir cazibe merkezi haline getirilmeye çalışılmasıyla, muhtemelen, bölgedeki heretik eğilimler (siyasal iktidarın düzenlediği konsillerde tanımlanan dinsel inancın dışında duran ve böylelikle iktidarın egemenlik aygıtları için tehlike arz eden dinsel anlayışlar) kontrol altına alınmak istenmiştir. Nitekim Marûsâ’nın özellikle İran topraklarında gösterdiği faaliyetler ve Şâh’ın toplanmasına müsaade ettiği konsilde ortaya koyduğu “Doğu Hıristiyanlarını Batı Hıristiyanlarına yakınlaştırma” girişimleri, Doğu ve Batı kiliselerinin ibadetleri arasında bir

---

²⁵ Martyropolis ismi ilk kez 410 yılına ait tarihsel kaynaklar tarafından zikredilmektedir. Bkz. Minorsky 1997, 197.

²⁶ Karatzas ve Tuncay 1994, 605.

²⁷ C. Hillendrand ve B. Darkot tarafından (Hillenbrand 1991, 928; Darkot 1997, 195) Martyropolis’in isminin Ermenice telaffuzu olduğuna işaret edilen “matur-khalakh”ın ilk kelimesinin, Ermeni dilinde “şapel” anlamına geldiğini belirtelim. Bkz. Karaca 2007, 189.

standart oluşturma çabaları, İmparator'un politik hesapları doğrultusunda atılmış adımlar gibi görünmektedir.²⁸ Dolayısıyla şöyle denilebilir: Marûsâ tarafından kurulan şehre, Martyropolis ismi, dinsel (ve bu dinselden türetilen siyasal) bir anlama göndermede bulunmak maksadıyla verilmiştir. Bu ismi üreten irade, sözünü etmiş olduğumuz dinsel ve siyasal anlamı benimsemiş kesimlere (Hıristiyanlara) hitap edebilmeyi amaçlamaktadır.

Meyyâfârikîn şehri için Süryânîler tarafından kullanılan bir diğer isim olarak Maipherkat kelimesi,²⁹ Honigmann'ın çözümlemesine göre, Süryânîce'de "su" anlamına gelen "moi/maiya" teriminden türemiş olan "Mai" kelimesi ile "pherkat" kelimesinin birleşmesiyle oluşmuş olup, şehrin doğusunda bulunan Farkin Suyu'nu tanımlamak için kullanılmıştır. "Mai/moi" kelimesinin ön-ek olarak kullanılmasıyla oluşturulan ve coğrafi bir göndermeye sahip olan bu kullanım biçimi, yalnızca "Maipherkat" kelimesinin kullanımına özgü değildir. Süryânîler, Dicle Nehri'nin Diyârbekir bölgesindeki diğer kolları için de Moi Ambar, Moi Kuru, Moi Mirza ve Moi Salata gibi benzer tanımlamalar kullanmışlardır.³⁰ Görüldüğü gibi, Süryânîlerin şehir için kullanmış oldukları isim, hem anlam hem biçim olarak Roma'nın politik

---

²⁸ Pusey, 497; Marcus 1932, 52.

²⁹ Ernst Honigmann'ın Süryânî bir yazara atıfla "349 yılında Amid'i ele geçiren Konstantinos'un içlerinde Maipherkat'ın da bulunduğu bazı bölgeleri Amid'e bağladığı" şeklindeki kaydıdan (Honigmann 1970, 2-3) da anlaşıldığı üzere, Maipherkat ismi Martyropolis'in kurulmasından önce de kullanılan bir isimdi. Fakat bu isim çalışmamızın konusunu teşkil eden Meyyâfârikîn şehrinin bulunduğu yeri değil, yine kuzey Mezopotamya'da bulunan ve muhtemelen Martyropolis'in kurulduğu bölgeye de yakın olan bir yer için kullanılıyordu. Elimizde, bu savı destekler mahiyette olan bir başka veri daha vardır. Araştırmacı Mehmet Şimşek'e göre, tarihsel kayıtlarda ilk kez 410 yılında rastladığımız Martyropolis'in kuruluşundan yaklaşık çeyrek asır önce, Martyropolis'i kurmuş olduğunu bildiğimiz Marûsâ, Süryânî Kilisesi tarafından 380 yılında Maipherkat piskoposluğuna tayin edilmiştir. (Şimşek 2010, 181.) Öte yandan aynı yazar, bir başka çalışmasında, Maipherkat'ın o dönemde henüz piskoposluk olmadığını, Marûsâ'nın 383 yılında Şöp piskoposu olduğunu ve daha sonra Sophene piskoposluğuna getirildiğini belirtmektedir. (Şimşek 2008) Şimşek, Sophene ile Sophanene terimleri arasında tarihsel tartışmanın ve coğrafi belirsizliğin ayırıcında değişmiş gibi görünmekte, iki çalışmasında zikrettiği tarihlerle meselenin kronolojik yönünü içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Belki de meseleyi nispeten vuzuha kavuşturabilmek için Honigmann'a bakmak gerekir. Honigmann'a göre, Marûsâ, Martyropolis'in kurulmasından önce Maipherkat piskoposu değil, Sophanene piskoposudur. Sophanene piskoposluğu, Martyropolis piskoposluğu kurulduktan sonra da muayyen bir süre varlığını korumuştur. Buna göre, bu dönemde Maipherkat piskoposluğu henüz ihdâs edilmemiştir. Bkz. Honigmann 1970, 6. Son tahlilde belki şunu tekrar etmek gerekir. Maipherkat ismi, Martyropolis'in kuruluşundan önce kesin bir şekilde kullanılıyor olsa bile başka bir yer için kullanılmakta olup, "şehitler şehri"nin kuruluşundan önce var olan Maipherkat, bizim çalışmamızda işaret ettiğimiz Maipherkat değildir.

³⁰ Honigmann 1970, 5, n. 5.

hesapları sonucu kullanılmaya başlanan Martyropolis'ten farklıdır. Coğrafi bir göndermesi bulunan kelime, Süryânîler tarafından, muhtemelen bölgenin coğrafyası ile özdeşleşme aracı olarak üretilmiştir. Dinsel bir topluluk olarak tarihleri birkaç yüz yıllık olsa da, etnik bir birim olarak Asurlulara ya da Aramilere uzanan bir geçmişe sahip oldukları bilinen Süryânîler, (ister bilinçli ister bilinçdışı bir yönelimin sonucu olarak olsun) söz konusu ismi, bir tür sahiplenme, sabitleme ve eski kökenlerine göndermede bulunmak için kullanmışlardır. Değişmediği ve hep aynı kaldığı düşünülen coğrafi özelliklere izafetle oluşturulmuş olan Maipherkat ismi, Süryânîlerin bölgede kalıcı oldukları düşüncesini simgelemekte, Süryânî toplumsal bilincinin bu anlayışla yoğrulduğunu göstermektedir.

Martyropolis ismi ile ilgili önermemiz, Süryânîler tarafından şehre neden Maipherkat denildiğini anlayabilmemiz açısından da bize önemli bir anlam çerçevesi sunmaktadır. Buna göre, Süryânî Kilisesi'nin, Bizans Ortodoksluğunun oluşumu ile ters orantılı bir biçimde monofizit bir hat üzerinde ilerleyerek merkezi iktidarın dinsel normlarına ters düşen özgül bir kavrayış geliştirmesi, Süryânî bakış açısının da belirleyicisi olmuştur. Maipherkat ismine bu noktadan bakıldığında, söz konusu ismin, aynı zamanda merkezi iktidarın dinsel kavrayışına dönük bir tepki olarak kullanıldığını düşünmek, bu şekilde bir değerlendirmede bulunmak mümkündür. Bizans Ortodoksluğu ile bütünleşmeyi başaramayan, bir diğer ifadeyle merkezi hükümet tarafından dinsel (dolayısıyla da siyasal) anlamda “ehil” haline getirilemeyen Süryânîler, kendilerine özgü isimlendirme biçimleriyle Roma'nın Hıristiyanlık siyasetine karşı bir tür direniş sergilemiş, isim vermenin “kendinin kılmak” demek olduğunun bilinciyle, kendi anlam dünyalarını aksettiren, kendi sosyal, siyasal ve dinsel konumlarını yansıtan bir ismi kullanmışlardır. Süryânîler, Maipherkat ismiyle, bir anlamda Bizans'a “bölgenin kendilerine ait olduğunu ve burada yaşanan dinsel kavrayışının da ilk Hıristiyan topluluklarından biri olan Süryânîlerin kavrayışı olacağı, bunun dışında bir düzenlemeye izin vermeyecekleri” mesajını vermişlerdir. Nitekim iktidar endeksli Bizans Ortodoksluğunun yerleşmesi için fevkalade çabalar harcayan İmparator I. Iustinianos'un dinsel politikası çerçevesinde şehre Iustinianopolis isminin verilmesi de bu tezimizi destekleyen bir delildir.

Tarihsel süreç içerisinde Meyyâfârikîn için kullanılan isimlerden bir diğeri olan Iustinianopolis, 518 yılında Bizans İmparatorluğu tahtına geçen I. Iustinianos tarafından şehre verilmiş olup, “Iustinianos” ve “poli” kelimelerinden oluşmakta, “Iustinianos'un şehri” anlamına gelmektedir. Roma'nın *imperiumu* ile Hıristiyanlığın *oikumenesini* şahsında birleştirme iddiasında olan ve devletten bağımsız bir din anlayışının mevcudiyetini

tahayyül dahî edemeyen Iustinianos,³¹ muhtemelen İmparatorluğun doğu sınırlarında yaşanan “fikrî karmaşanın” önüne geçebilmek adına, simgesel bir anlam taşıyan Martyropolis’in ismini değiştirerek Iustinianopolis haline getirmiş, fakat büyük ölçüde bölgedeki merkezileştirme politikalarının³² başarısız olmasından ötürü Iustinianopolis ismi kalıcı olmamıştır. Matuf olduğu amacın gerçekleşmemesi, mahut ismin de yok olmasına, tarih sahnesinden silinip gitmesine neden olmuştur. Bizans İmparatorluğu’nun, siyasal iktidarın menfaatleri doğrultusunda sürekli bir biçimde değişen, farklılaşan ve belirli bir çerçeve içerisine oturtulamayan, bir diğer ifadeyle stabilize edilemeyen dinsel eğilimleri, bölgedeki “siyaset-dışı” inanışların stabil konumları karşısında başarısızlığa uğramıştır. Iustinianopolis isminin kısa süre içerisinde ortadan kalkmasını da bu durumun simgesel bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Iustinianopolis isminin başarısız bir isimlendirme girişimi olmasıyla ilgili olarak bir hususa daha temas etmek isterim. Tarih boyunca Ortadoğu coğrafyasında güçlü hükümdarların isimlerini taşıyan şehirlerin kurulduğu ve bunların hemen hepsinin kısa süreli isimlendirmeler olduğu bilinmektedir. Muayyen bir bölgede muayyen bir süre hüküm süren güçlü hükümdarlar, fethin ve tahakkümün çekimine kapılarak isimlerini ölümsüzleştirmek için kendi isimlerini taşıyan şehirler kurmuş, fakat bu şehirler, kısa süre içerisinde tarihin tozlu sayfaları arasında kaybolup gitmiştir. Şehri kuran hükümdarların egosunu besleyen öznel duygu ve çok kısıtlı bir çevreye hitap eden “yerel” düşüncelerle kurulmuş olan bu şehirlerin ömrü, kendilerini kuran hükümdarların ya da kurulmalarını sağlayan fikirlerin ortadan kalkması ile birlikte son bulmuştur. Varlık nedenleri ortadan kalktığı zaman varlıkları da anlamlarını yitirmiş, yeni varlık nedenlerinden türeyen yeni isimlerle isimlendirilmeye başlamış ya da unutulmaya terk edilmişlerdir. Iustinianopolis isminin kabul görmemesi ve kısa sürede unutulması da, M.Ö. 1. yüzyılda Armenia Kralı Tigran tarafından kurulan Tigranakert, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından Bağdat’ta kurulan Medînet-ü Tuğrul Beg ve hatta Sovyetler Birliği’nin komünist rejimi tarafından kurulan Stalingrad ve Leningrad gibi şehirlerin de unutulup gitmesiyle aynı şekilde, sözünü etmiş olduğumuz bu nedene dayanmaktadır.

İslâm öncesi dönemde Meyyâfârikîn için kullanılan bir diğer isimlendirme biçimi, daha önce de sözünü etmiş olduğumuz gibi Ermenilere aittir. Ermeni kaynaklarında Muhargin, Nouparger, Nıpırderg, Mouphegin

---

³¹ Ostrogorsky 1999, 71.

³² Justinianos’un bölgeye dönük idari düzenlemeleri ile ilgili olarak bkz. Howard-Johnston, 221; Grousset 2006, 231; Redgate 2000, 154.

ve Nphkert³³ gibi biçimlerde geçmekte olan ve görüldüğü kadarıyla günümüz batı dillerinin hemen hepsinde “Nilüfer” anlamına gelmekte olup muhtemelen doğu dillerinden birinden batı dillerine geçmiş olan “Nouphar” ile Ermenice’de önemli bir şehri simgelemek üzere kullanılan “kert” teriminin³⁴ bir araya gelmesiyle oluşmuş olan bu isimlendirmenin kökeni ile ilgili olarak efsanevi nitelikli bir rivayet vardır. Şehrin Kralı Tigran’ın kız kardeşi “Nouphar” tarafından kurulmuş olduğu ve bundan dolayı da “Nouphar’ın şehri” anlamına gelen Nouphargerd ismini taşıdığını savlayan bu rivayet, Taylor’ın dediğine bakılırsa, günümüzde hâlen şehrin yerlileri arasında bilinmektedir.³⁵ Taylor’ın çalışmasından başka bir yerde rastlamadığımız, tezimiz için araştırma yapmak üzere şehre yaptığımız ziyaretler esnasında hiç kimseden duymadığımız ve herhangi bir yerde herhangi bir vesile ile zikredildiğini işitmediğimiz bu rivayet, muhtemelen bir yakıştırmadan öte olmayıp, kelimenin kökeni, şehrin Süryânîce isminin kullanımı ile ilgilidir.

Meyyâfârikîn İsminin Tahlili

Martyropolis’in İslâmî dönemdeki ismi olan ve 16. yüzyılda Silvan ismi kullanılmaya başlansa da kullanım alanından kalkmayan, hatta günümüzde de kullanılmaya devam eden Meyyâfârikîn isminin çözümlemesi birtakım sorunlar içermektedir. Fonetik özellikleri açısından ismin Süryânîce ve Ermenice kullanımlarını andıran Meyyâfârikîn, Arapça kaynaklardaki imlâsı açısından Arapça bir kelimenin özelliklerini sergilemektedir. Kelimenin kökeninin Süryânîce olması muhtemel olmakla birlikte, hem Süryânîce’nin hem de Arapça’nın Sami kökenli dillerden olması, iki dil arasındaki benzerliklerin ve özellikle konumuz açısından, Meyyâfârikîn kelimesinin filolojik oluşumunun açıklanması ve anlaşılması açısından dikkate değer bir husustur. Bizim Meyyâfârikîn kelimesinin filolojik yapısı ile ilgili kanaatimiz, bu kelimenin, köken itibarıyla Arapça olmasa da zaman içerisinde Arapçalaştığı ve Arapça sarf-nahiv kurallarına uygun bir kelimenin görünümüne büründüğü yönündedir.³⁶

İslâmî kaynaklarda, Meyyâfârikîn kelimesinin çözümlenmesine yönelik olarak, biri *Mu‘cemu’l-Buldân* müellifi Yâkût’a, diğeri ise Osmanlı devrinin

---

³³ Mezkûr Ermenice kullanım, ilk kez VII. yüzyıl coğrafyası ile ilgili kaynaklarda kullanılmıştır.

Minorsky 1997, 197.

³⁴ Holmes 1917, 130.

³⁵ Taylor 1865, 24.

³⁶ Le Strange, Arapça bir kelime olan Meyyâfârikîn’in, Aramice bir kelime olan Maypharkath ya da şehrin Grekçe adı olan Martyropolis ile aynı anlama gelen Ermenice Moufargin’in bozulmuş bir biçimi olduğunu söylemektedir. Bkz. Le Strange 1966, 111.

meşhur seyyâhî Evliya Çelebi'ye ait olan iki farklı yaklaşımın var olduğunu biliyoruz. Her iki müellifin yaklaştığı zaviye farklı da olsa ve her iki müellif farklı sonuçlara da ulaşsa, genel anlamda her iki çözümlemenin de ufuk açıcı olduğunu, çalışmamız açısından maksadı hâsıl eden bir sonuca erişmemizde bize rehberlik ettiğini belirtelim.

İlk olarak, şehir ile ilgili en ayrıntılı bilgileri edindiğimiz İbnu'l-Ezrak'ın *Târihu Meyyâfârikîn ve Amîd* adlı yapıtından geniş ölçekli nakillerde bulunan Yâkût'un ansiklopedik eseri *Mu'cemu'l-Buldân*'ın Meyyâfârikîn ile ilgili kısmında, kelimenin “Meyyâ (ميا)” ve “Fârikîn (فارقين)” kelimelerinden türeyen bileşik bir isim olduğu, şehri “Meyyâ” isimli bir kızın kurduğu ve “Fârikîn”in ise Farsça'da “ayrılık” anlamına geldiği belirtilmekte, “Diyârbekir'in en meşhur şehri” olan Meyyâfârikîn'e, ayrıca taşlı olanı Anuşirvân b. Kubâd, tuğlalı olanı ise Pervîz tarafından inşa edilen güzel hendeklerinden dolayı “Bâricîn (بارجين)” de denildiği kaydedilmektedir.³⁷ Meyyâfârikîn kelimesini iki kelimenin birleşmesiyle oluşan bileşik bir kelime olarak çözümleyen Yâkût'un yaklaşımı, çözüm noktasında bize herhangi bir önerme sağlamamaktadır. Bir kız ismi olarak “Meyyâ” ile “ayrılık” ya da “hendekler” kelimelerinin yan yana getirilmesi ile anlamlı bir ifade elde edilememekte, nihâi kertede kelimenin anlamı çözümlenememektedir.

Yâkût tarafından zikredilen ve şehrin kuruluşunu genç bir kıza izafe eden rivayet özgün değildir. Diyârbekir ismi ile ilgili de benzer rivayetler vardır. Bunlardan ilkinde göre, Diyârbekir ismi “Deyre'l-Bâkire” ya da “Deyre'l-Bikir” tamlamasından türemiştir. “Deyr” kelimesi, Süryânice'de manastır ve kilise gibi anlamlara gelmekte olup, söz konusu tamlama, “kız manastırı” ve “kız kilisesi” gibi anlamlara gelmektedir. Cinsel bir birleşme yaşamaksızın Hazreti İsa'ya doğurmuş olan Hazreti Meryem'e atfen kullanılan “Deyre'l-Bikir” tamlaması, zamanla “Diyârbekir”e dönüşmüştür.³⁸ Yâkût'un sözünü ettiği “Meyyâ” isimli kız ile Diyârbekir ile ilgili sözü edilen rivayette geçen Hazreti Meryem'in aynı kişi olması, bir diğer ifadeyle, Diyârbekir için yapılan yakıştırmaların Meyyâfârikîn için de yapılmış olması muhtemeldir. En nihayetinde Meyyâfârikîn'in (Martyropolis) bölgede birçok manastır ve kilise inşa etmiş olduğu rivayet edilen Marûsâ tarafından “kutsal bir şehitler şehri” olarak kurulmasının, Hazreti Meryem ve kilise ile ilgili efsanevi rivayetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan tarihsel gerçeklik zemini olarak görülebileceği kanaatindeyiz.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, 214. Krş. Çevik 2002, 86, n. 213.

³⁸ Beysanoğlu 1998, 5: Diyarbakır ismi ile ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Karan 2004, 825-835.

Diyârbekir isminin kökeni ile ilgili olup şehrin kuruluşunu bir kıza izafet ederek açıklamaya gayret eden ve Evliya Çelebi tarafından aktarılmış olan diğer rivayete göre, “Musul-i Atîka”da meskûn bulunan ve burada insanları dine davet eden Hazreti Yûnus, kimsenin iman etmemesi üzerine bedduada bulunmuş, Musul bu bedduadan dolayı harap olmuştu. Daha sonra Yûnus nebî Diyârbekir’e gelmiş, buranın halkı mucizesiz bir şekilde kendisine iman etmiş, Allah’ın elçisi de onlara duada bulunarak Nefs Kayası³⁹ denilen bir mağarada yedi yıl sürecek olan bir inzivaya çekilmişti. Bu sırada şehirde genç bir kız hüküm sürmekteydi. Evliya Çelebi’nin kayıtlarına bakılırsa, Acem müverrihleri, Hazreti Yûnus’a iman ederek “İslâm olan” ve onun talimiyle şehrin duvarlarını siyah granit taşından inşa ettiren bu genç kıza nispetle şehir için “kız şehri” anlamına gelen “Diyâr-ı Bîkr” ismini kullanıyorlardı.⁴⁰

Yâkût’un Meyyâfârikîn ismini açıklamaya yönelik yaklaşımın benzerini Diyârbekir ifadesinin anlamsal temellerini vuzuha kavuşturmak amacıyla kullanan Evliya Çelebi, Meyyâfârikîn kelimesinin temellerini farklı bir nokta üzerinden inşa etmektedir:

“Bu kal’a (Meyyâfârikîn kalesi) Şat ile Nehr-i Batman arasında vaki’ olup mâ beyn-i nehreyni fârik olmağla (iki nehir arasında ayırmakla) ‘Kal’ai Mâi Fârikîn’ denmiştir ki, bundan galat olarak Meyyâfârikîn denilir. Buna acemler ‘kal’a-i meyân-i fark’ derler ki, beli ince kale demektir.”⁴¹

Yâkût’un çözümlemesinde “Meyyâ (ميا)” ve “Fârikîn (فارقين)” şeklinde ikiye bölünen Meyyâfârikîn kelimesi (tamlaması), Evliya Çelebi’nin çözümlemesinde “Kal’ai (قلعي),” “Mâi (ماء)” ve “Fârikîn (فارقين)” olarak üçe bölünmektedir. Meyyâfârikîn isminin görüldüğü üzere iki farklı biçimde bölünebiliyor olması, kelimenin filolojik kökeninin tartışmalara açık olduğunu göstermesi bakımından önemli olduğu gibi, nihâi kertede bu kökenin saptanabilmesi için nesnel bir çerçevenin mevcut olmadığını da bariz bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, Meyyâfârikîn isminin farklı bir tahlile de açık olduğunun mantıksal temelini oluşturur. Bu noktadan hareketle, biz de Meyyâfârikîn isminin çözümlemesine dönük üç ayrı yaklaşımın belli yönlerini birleştirerek sentetik bir çözümleme biçimi ortaya koymaya çalışacağız.

³⁹ Evliya Çelebi’nin h. 1314 tarihinde Osmanlı Türkçe’si ve İslâm harfleri ile basılmış Seyahatnâme’sinde açıkça “نفس” imlâsıyla yazıldığı görülen kelime, birçok modern araştırmacı ve nâşir tarafından “Fis” olarak verilmekte, bu kaya için günümüzde de hâlen Fis isminin kullanılmaya devam edildiği belirtilmektedir.

⁴⁰ Evliya Çelebi, 24. Karş. Seyahatname, 21; Beysanoğlu 1998, 5-6.

⁴¹ Evliya Çelebi, 71-72; Karş. Seyahatname, 54; Beysanoğlu 1998, 28.

Honigmann'ın, Meyyâfârikîn kelimesinin kökenini Süryânîce kaynaklı olup “su” ile ilgili bir kelime olan Maipherkat ismine dayandığını hatırlayalım. Buna benzer bir yaklaşım, Arapça imlâ ve söyleniş kurallarına uygun bir kelime olan Meyyâfârikîn'in çözümlenmesi noktasında da yararlı bir anahtar işlevi görebilir. Örneğin, Arapça'da “su” anlamına gelen “mâ'/meyâh/miyâh (ماء ya da مياه)” kelimesinin “Meyyâ (ميا)” formuna dönüşmesi ve bu formun da yine Arapça'da “ayırıldı/böldü” anlamına gelen “feraka (فرق)” mazi kökünden türeyen ve “ayıran/bölen” anlamını taşıyan “fârik (فارق)” ismi failinin çoğulu olan “fârikîn (فارقين)” ile (Yâkût'un, Farsça anlamına işaretle, bu kelimenin ayırmakla ilgili olduğuna işaret ettiğini hatırlatalım) birleşerek “Meyyâfârikîn (ميافارقين)” ismini oluşturması,⁴² maksadı hâsıl eden bir çözümlenme olabilir. Bu durumda kelimenin anlamı “suyu bölenler” olacaktır ki, Farkin Suyu'nun ya da Meyyâfârikîn'in coğrafi konumu düşünüldüğünde, bu tür bir çözümlenmenin pekâlâ yerinde olabileceği her türlü izahtan vârestedir. Nitekim Evliya Çelebi'nin çözümlenmesindeki “iki nehir arasını ayırmakla” ibaresi de dikkate alındığında, Yâkût, Evliya Çelebi ve Honigmann tarafından yapılan her üç çözümlenmenin de bir araya getirilmesiyle son derece tatminkâr bir üst-çözümlenme çerçevesi oluşturmanın mümkün olduğu görülmektedir.⁴³

Son tahlilde, Meyyâfârikîn ismine Yâkût, Evliya Çelebi ve Honigmann'ın çözümlenmelerinin uzlaştırılmaları ile kurulacak sentetik bir hattan yaklaşıldığında, mahut ismin Dicle Nehri'nin kolları tarafından Diyârbekir arazisi üzerinde oluşturulan coğrafi sahayı tanımlamak üzere üretilmiş bir adlandırma biçimi olduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir. Buna göre, Meyyâfârikîn, “su” ile ilgili bir kelime olup şehrin Süryaniler tarafından “Maipherkat” olarak adlandırıldığı erken dönemlerden itibaren coğrafi bir referansa sahiptir ve Martyropolis ya da Iustinianopolis (hatta efsanevi kökenleriyle birlikte Noupgherd) isimlerinin aksine hâlen var olmaya devam etmesinin nedeni de toplumsal bir özgüllükten azade olan bu nesnel temeldir.

⁴² Mutçalı 2001, 388, 505.

⁴³ Meyyâfârikîn ismi ile ilgili bir başka çözümlenme de 1217 yılında Haleb'de doğan İbn Şeddâd tarafından yapılmıştır. Eserinin bir yerinde “Meyyâfârikîn” isminin Marûsâ tarafından kurulan şehir verildiğini ve Arapça'da “şehirler şehri” anlamına geldiğini belirten İbn Şeddâd, bir başka yerde ise daha farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Yazar, eş-Şarkî b. el-Kutâmî'ye atfla “Meyyâ” kelimesinin bir “vadi” (الوادية) ismi, “Fârikîn” kelimesinin ise buralı bir kadının ismi olduğunu belirtmekte ve sözü edilen vadinin “Fârikîn'in Vadisi” (الوادية فارقين) olarak anıldığını kaydetmektedir. Bkz. İbn Şeddâd, 260.

Sonuç

Şehir isimleri, bütün isimler gibi simgesel bir kullanım alanına sahiptirler. Belirli anlamları vardır ve göndermede buldukları şehri, bir yönüyle o şehrin tarihini, kültürünü ve sosyolojisini yansıtır. Şehrin başından geçenlerin sessiz, fakat çok şey anlatan tanıklarındırlar. En önemli özellikleri, muayyen bir kalıp içerisine sığmamalarıdır. Tarihle şekillenir, kültürle biçimlenirler.

İsimler bir şekilde tarihsel kullanım alanından çekilseler de, geride her zaman kendilerinden bir şeyler bırakırlar. Bir tarafları her zaman bir sonraki isimde yaşamaya ve belki de yüzlerce yıl sonra kullanılacak olan bir başka ismin köklerini inşa etmeye devam eder. Bununla birlikte, bir şehir isminin, tarihe mal olabilmek için sahip olması gereken bazı özellikler vardır. Örneğin, isim olduğu şehri anlatması, onu yansıtmaması, onun biçimini alması ve âdetâ o olması, ona dönüşmesi gerekir. O şehri kendisi yapan, o şehri onlarca, yüzlerce, hatta binlerce yıl boyunca sırtında taşıyan bir zemine tekâbül etmesi gerekir. Sözü etmiş olduğumuz bu zemin, Meyyâfârikîn şehrinin (ve isminin) tarihsel öyküsü açısından bakıldığında, isim çerçevesi içerisine yığılan anlamsal birikim ve bu anlamsal birikimin de temel belirleyicisi olup Dicle'nin kollarıyla bölünen bir vadiye tekâbül eden coğrafyadır. Bir isim olarak Meyyâfârikîn'in, iki bin yıla yakın tarihi boyunca bir takım farklılıklarla da olsa yaşamaya devam etmesinin nedeni budur.

Tarih boyunca şehre verilen isimlere dönük genel bir bakış açısı bile, Grekçe oldukları anlaşılan Martyropolis ve Iustinianapolis ile Silvan terimleri bir kenara bırakıldığında, şehrin isimleri olarak tarihsel kayıtlarla mukayyet bulunan kullanımların hemen hepsinin birbirlerine benzediklerini, muhtemelen birbirlerinden türediklerini, aralarında etimolojik değilse de kültürel bir ilişkinin bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kanaatimizce, yukarıda sözünü etmiş olduğumuz “tarihsel dönemler arasındaki” ilişkiyi de sarih bir şekilde resmetmesi açısından dikkate değer olan bu husus, yalnızca isminin dahi Meyyâfârikîn'in geçirdiği tarihsel evrelerin kümülatif bir manzarasını serdettiğinin kanıtı olarak görülebilir.

Şehri tanımlamak için kullanılan isimler tarihsel anlamda kronolojik bir çerçeve içerisine yerleştirildiğinde, yaklaşık iki ya da iki buçuk asır gibi bir süre kullanılan Martyropolis ile çok daha kısa bir süre şehre ad olan Iustinianapolis'in, pek yaygın olmasa da günümüzde de kullanılmaya devam edilen Meyyâfârikîn ve bu kullanım ile ilişkili olduğu anlaşılan diğer isimlere kıyasla fazla yaygın olmadığı ve daha kısa süre kullanıldığı görülür. Bunun nedeni, muhtemelen, Bizans Hıristiyanlığının şahadet normlarına uygun bir “şehitler yurdu” olan Martyropolis ile yine Bizans İmparatorluğu'nun anlam dünyasını yansıtan Iustinianapolis isimlerinin, belirli bir toplumsal grubun

Meyyâfârikîn İsmi Üzerine Bir Soruşturma

anlam dünyasını yansıtan belirli bir dünya görüşüne işaret ediyor olmalarıdır. Nitekim devletin resmi Hıristiyanlık görüşünü benimseme konusunda pek istekli olmayan Ermeniler ile Süryânîlerin şehri isimlendirme biçimlerinin farklı olmasının nedeni de bu olsa gerektir. Toplumsal grupların anlam dünyalarının kendilerine özgü, bir diğer söylemeyle öznel olduğu noktasından hareketle açık bir şekilde anlaşılabilir olan bu husus, bize aynı zamanda belirli bir anlam dünyasının ürünü olan bir ismin, söz konusu anlam dünyasının tarihsel ömrü ile paralel bir kullanım süresine sahip olduğunu da göstermektedir. Öte yandan, bir yerin isimlendirilmesi hususunda görece nesnel parametrelerden, örneğin fiziksel coğrafyaya işaret eden özelliklerden hareket etmenin, daha kalıcı ve yaygın kullanım alanına sahip bir tanımlama formu üretme noktasında belirleyici olduğu da anlaşılmaktadır. Bize göre, özetlemeye gayret ettiğimiz teorik çerçeve üzerinden gerçekleştirilecek olan Meyyâfârikîn ismine dönük bir çözümleme, bu ismin çağlara nasıl meydan okuduğunu da ortaya koyacaktır. Bu bağlamda, şehrin Ermenice ve Süryânîce isimleri ile bariz bir benzerlik arz eden Meyyâfârikîn'in coğrafi bir isimlendirme formu olma ihtimalinin yüksek olduğunu, ismin bu açıdan değerlendirilmesi gerektiğini, şehrin ismini anlamaya dönük bir girişimin anlamlı bir temele kavuşabilmesinin ancak bu şekilde mümkün olacağını düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Aknerli Grigor Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Bekrî Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz Bekrî, *Mu'cem Mâ'sta 'cem min Esmâi'l-Bilâdi ve'l-Mevâzi', II*, nşr. Mustafa es-Sekâ, Beyrut, Tarihsiz.
- Beysanoğlu 1998 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, I*, Ankara 1998.
- Bar Hebraeus Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, I*, Süryanice'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- Bulduk 2004 Abdulgani Bulduk, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk / İbrahim Yılmazçelik, FÜ Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Bullough 1963 Vern L. Bullough, "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence," *The Journal of Conflict Resolution*, C. 7, No. 1 (Mart 1963), ss. 55-68.
- Butler 1845 Alban Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, Dublin 1845.
- Canard 1965 M. Canard, "Al-Djazîra," *EI, II*, Leiden 1965.
- Catholic Encyclopedia*
Catholic Encyclopedia (1913)/Martyropolis, [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Martyropolis](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Martyropolis), Erişim Tarihi: 24.10.2011, 11.00.
- Çevik 2002 Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyârbekir Bölgesi Tarihi*, İstanbul 2002, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Darkot 1997 Besim Darkot, "Meyyâfârikîn," *İA*, C. 8, Eskişehir 1997.
- Durum Raporu Diyarbakır İl Çevre Durum Raporu, *Diyarbakır Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü*, 2007 ve 2008 tarihli baskılar.
- Evliya Çelebi Evliya Çelebi, *Seyahatnâme, IV*, İkdâm Matbaası, 1314.
- Grousset 2006 René Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, Çeviren: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2006.

Meyyâfârikîn İsmi Üzerine Bir Soruşturma

- Göyünç 1997 Nejat Göyünç, “Diyarbakır,” *DİA*, IX, İstanbul 1997.
- Hillenbrand 1991 Carole Hillenbrand, “Mayyâfârikîn,” *The Encyclopedia of Islam*, VI, E. J. Brill, Leiden 1991.
- Holmes 1917 T. Rice Holmes, “Tigranocerta,” *The Journal of Roman Studies*, C. 7 (1917), ss. 120-138.
- Honigmann 1970 Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- Howard-Johnston James Howard-Johnston, *East Rome Sasanian Persia and the End of Antiquity*, Ashgate Publishing, Tarihsiz.
- İbn Şeddâd İbn Şeddâd, *El-A ‘lâku ‘l-Hatîra*, III, Nrş. Yahya Abbâre, Dımaşk 1968.
- İbnu’l-Ezrak (BM) İbnu’l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, British Museum, Or. 5803.
- Karaca 2007 Birsen Karaca, *Doğu Ermenice-Türkçe Sözlük*, Kurmay Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007.
- Karan 2004 Cuma Karan, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar,” *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler, Diyarbakır 2004.
- Karatzas ve Tuncay 1994 Leônidas Karatzas ve Faruk Tuncay, *Yunanca-Türkçe Sözlük*, Atina 1994.
- Kiragos Kiragos Gandjaketsi, *History of Armenians*, İngilizce’ye çeviren: Robert Bedrosian, s. 321, Bkz. <http://rbedrosian.com/kg12.htm>, Erişim tarihi: 18.11.20-11, 15.00.
- Laing-Marshall Andrea Irene Laing-Marshall, *Modern Assyrian Identity and the Church of the East: An Exploration of their Relationship and the Rise of Assyrian Nationalism, from the World Wars to 1980*, Toronto 2001, University of St. Michael’s College, Master Tezi.
- Le Strange 1966 G. Le Strange, *The Lands of the Easrtern Caliphate*, Frank Cass&Co. Ltd., 1966.
- Marcus 1932 Ralph Marcus, “The Armenian Life of Marutha of Maipherkat,” *The Harvard Theological Review*, C. 25, No. 1 (Ocak 1932).

- Minorsky 1997 V. Minorsky, “Meyyâfârikîn,” *İA*, C. 8, Eskişehir 1997.
- Mitchell 2007 Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, A.D. 284-651*, Blackwell Publishing, 2007.
- Mutçalı 2001 Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2001.
- Ostrogorsky 1999 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1999.
- Procopius 2005 Procopius, *Of the Buildings of Justinian*, İngilizce’ye çeviren: Aubrey Stewart, Londra 2005.
- Pusey E. B. Pusey, *The Doctrine of the Real Presence, As Contained in the Fathers from the Death of S. John the Evangelist to the Fourth General Council*, London Tarihsiz.
- Redgate 2000 A. E. Redgate, *The People of Europe, The Armenians*, Blackwell Publishing, 2000.
- Savran 2004 Ahmet Savran, “Meyyâfârikîn,” *DİA*, C. 29, Ankara 2004.
- Seyahatname *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu, Dizini, 4. Kitap, Yay. Haz. Yücel Dağlı / Seyit Ali Kahraman, YKY, 1. Baskı, İstanbul 2001.
- Şeşen 1993 Ramazan Şeşen, “Cezîre,” *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Şimşek 2006 Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, Kent Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.
- Şimşek 2008 Mehmet Şimşek, “Doğu-Batı Süryani Kilise Tarihinde Silvan/Maipherkat ve Mar Marutha,” *Uluslararası Silvan Sempozyumu*, 25-26 Nisan 2008, Yayınlanmamış bildiri.
- Şimşek 2010 Mehmet Şimşek, “Diyarbakır’da Gömülü Süryani Azizler,” *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, 25-27 Mayıs 2009, Ankara 2010.
- Tahincioğlu 2011 Yakup Tahincioğlu, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla 5500 Yıldır Bu topraklarda Yaşayan Süryaniler*, Butik Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Taylor 1865 J. G. Taylor, “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood,” *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 35, (1865), ss. 21-58.

Meyyâfârikîn İsmi Üzerine Bir Soruşturma

- Tufantoz 2005 Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakir, Mervanoğulları / 990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- Yâkût el-Hamevî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân, VIII*, Yay. Haz. Muhammed Emin el-Hancî, Kahire 1906.
- Yalçın 2004 Asnu-Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır) Kenti," *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler, Diyarbakır 2004.
- Yınanç 1997 Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır," *DİA, III*, Eskişehir 1997.

Mustafa Alican